

Предговор

ПУТ КА СРЕДИШТУ ТЕМЕ

Немогуће је говорити о култури независно од друштвеног, економског и политичког контекста, јер је она увек сплетена, прожета и међузависна са осталим важним чиниоцима историје. Значај историје културе и културних утицаја посебно је уочљив у периодима дисконтинуитета, у време слома одређених привредних модела, државних и наддржавних структура, као што се то десило поразом социјализма и вишенационалних федерација на истоку Европе. Током привредне и друштвене транзиције деведесетих година, док се на великим просторима водила борба за политичку превласт (понегде и оружана), значај културног идентитета као упоришта појединаца и народа у немирним временима посебно се испољио. Није претерано рећи да су се у двадесетом веку културни модели показали виталнијим од политичких и економских. На просторима у којима су се преламали различити утицаји култура се понекад чини као једини фактор континуитета, а у државама каква је била социјалистичка Југославија то је било посебно наглашено.¹ Током прве послератне деценије постављен је темељ даљег развоја културе, а бразда која је тада заорана продужила се, уз мање осцилације, до пропасти федерације, у неким аспектима и касније. Управо зато је значајно утврдити шта је чинило елементе културних образаца, како су они настајали и мењали се и каква је била њихова друштвена функција.

Услед обиља извора и многостраности одабране теме структура књиге је морала бити конципирана тако да прати више паралаелних токова, који су се неретко преплитали, допуњавали, укрштали и разилазили. Понекад су се ти паралелни токови претварали у заокружене подтеме, а понекад се преливали у друге тематске кругове који се међусобно пресецају, тако да је једна те иста грађа нудила могућност да се на њој обради и културни и политички и друштвени и психолошки аспект неке појаве или процеса. С друге стране, показало се да је област културне и друштвене историје, са својим бројним аспектима, готово неисцрпна, из чега је поизашла неопходност да тема буде тако конципирана да не

¹ Иако су југословенски комунисти током првих послератних година из тактичких разлога избегавали термине „социјалистичка држава“ и „социјализам“, они ће у овој књизи, ради поједностављивања, бити коришћени и као синоними за израз „народна демократија“, односно и за време када се у изворима врло ретко појављују.

постане и безобална. То је значило неопходност селекције истраживачких праваца и њихово свођење на оне најзначајније, најсадржајније и, потенцијално, најплодоносније. Као спона која ће повезати сва та разноврсна интересовања наметнула се тоталитарна држава, односно специфична структура моћи која се заснивала на идеологији марксизма-лењинизма и која је прожимала југословенско друштво у поратном периоду, продирући у све његове сегменте и тежећи што потпунијој контроли целокупне заједнице, до последње јединке. Истраживачки обрадити једну вишеслојну, разуђену, динамичну и свепрожимајућу тему као што је култура показало се као прворазредан методолошки изазов.

Просторни и временски оквири теме

Настојећи да дефинише своју тему историчар је увек у ситуацији да чини одређено, веће или мање, насиље над целовитоћу и слојевитошћу историјског процеса. Историјске силе које делују у конкретном окружењу географских услова, биолошких датости и друштвене структуре не маре за људске изуме као што су сат и календар, нити за човекову потребу да, покушавајући да разуме своју прошлост, укупност историје парцелише на савладиве одељке времена и простора. Сложену тему економских, социјалних, политичких, психолошких, идејних и културних промена у двадесетом веку, која у себи садржи и догађаје, и појаве, и процесе, немогуће је у свим њеним аспектима свести на једну деценију и једну државу. А опет, то се намеће као основни оквир. Иако је прва деценија социјалистичке Југославије била врло богата догађајном историјом, у жижи интересовања истраживача културе ипак се неминовно налазе углавном процеси и појаве. То је условило повремене екскурсе временски и просторно врло удаљене од теме одређене насловом, али без којих не би било могуће утврдити правце вишедеценијских културних и идејних тенденција.

Као и друге историјске теме, и процес културних утицаја неопходно је најпре ситуирати у односу на две основне „осе“: простор и време.

Најшири просторни оквир одређен је спознајом коначности освајања географског пространства и појавом раније незамисливих и немогућих светских ратова. Један од резултата Првог светског рата била је и Југославија, која је после Другог трансформисана у тоталитарну државу. Тај најшири простор је уједно и сцена на којој се одвија процес глобалног економског повезивања и идеолошког и културног сукобљавања, у чему је и Југославија имала своју улогу. Други, ужи оквир, чине културне вредности и историјске развој Европе у време Хладног рата, при чему је Југославија била специфичан одсечак „фронта“ у том „рату“. Још ужи оквир чини простор Балкана, који је из Другог светског рата изашао

идеолошки, политички, економски и културно подељен на нови начин. Најзад, простор Југославије, те сложене географске, културне и политичке целине, чији је и сам назив једна сложеница и својеврсни компромис, чини најужи просторни прстен у коме се одвијао процес културног инжењеринга.

Постоји и једна специфичност југословенског простора, која је током прве послератне деценије била наглашенија него касније. Културне активности нису биле подједнако учестале и динамичне у свим деловима федеративне државе, него је тежиште збивања било у три северозападне републике – Србији, Хрватској и Словенији – док су остале три републике настојале да ухвате корак са њима. То је оставило трага у изворима, а донекле је приметно и у садржају ове књиге. Ипак, треба имати у виду да су све значајне одлуке доношене и спровођене на федералном нивоу, тако да су процеси и збивања који су из њих произашли оставили већег или мањег трага на целом простору Југославије.

Питање хронолошког одређивања теме знатно је сложеније, јер у себи садржи бројне нивое утицаја и различите временске кругове који се међусобно преклапају, секу и прожимају. Временско ситуирање има два своја нивоа: први проистиче из опште историје и разноврсног, често врло далеког, порекла утицаја који се истражују, док други ниво проистиче из историје Југославије, односно из карактеристика простора и друштва који су чинили ту државу и на које су се ти утицаји изливали.

Током последња два по миленијума, понекад јаче, понекад слабије, кроз историју одјекују идеје за уређење људског друштва на најбољи могући начин. Те идеје су различити аутори уобличавали у филозофске и политичке пројекте, који су касније добили заједнички назив „утопија“.² У XVI веку је дошло не само до снажне обнове таквих концепата, него и до формирања друштвеног уређења које се може сматрати претечом тоталитаризма.³ Још ужи оквир чини циклус који почиње у XVIII веку, доба просвећености, које истраживачи понекад називају и „добом идеологија“.⁴ Тај период су отвориле америчка и француска револуција, а карактерише га нови феномен масовног учешћа у политичком животу, са свим својим позитивним и негативним последицама. Потом, стиже се до још ужег круга, који чини време „кратког двадесетог века“, који је отпочео Првим светским ратом, Октобарском револуцијом и пропашћу четири царевине, а окончан је нестанком Совјетског Савеза и система совјетизованих држава које су чиниле Источни блок.

Тај најужи хронолошки оквир опште историје био је, уједно, и жи-

² Милорадович, Горан, „Роман Замјатина «Мь»: между историей и утопией“, *Русский сборник IV*, Москва 2007, стр. 190–197.

³ Брдар, Милан, „Испитивање смисла отворености путем деконструкције појма тоталитаризма“, *Социолошки преглед*, Год. XXXIII, бр. 3–4, (1999) стр. 182–189, 196–198.

⁴ Schwarzmantel, John, *The Age of Ideology. Political ideologies from the American Revolution to Postmodern Times*, London 1998.

вотни век Југославије, земље чију историју чине два неједнака периода: времена краљевине (1918–1941) и времена социјалистичке федеративне републике (1945–1991), које дели период окупацијских режима (1941–1945). У жижи истраживачке пажње биће прва послератна деценија (1945–1955). Њена важност произлази из чињенице да су тада постављене нове основе развоја друштва и обновљене државе. Крај Другог светског рата 1945. године представља јасну хронолошку разделницу и на међународном и на државном нивоу. С друге стране, ту деценију на међународном пољу закључује формирање Варшавског пакта, маја 1955. године, чиме је до краја дефинисана послератна ситуација у Европи, а у том контексту и позиција Југославије. Ту хронолошку разделницу наглашава посета совјетске државно-партијске делегације Југославији (од 26. маја до 3. јуна 1955. године), чиме је формално окончан сукоб из 1948. године и отпочела нова фаза односа са Совјетским Савезом. У крајњој линији, важна политичка збивања су одредила смер даљег развика Југославије и њене културе.

Међутим, наведени хронолошки оквир ипак треба схватити условно, као формално неопходан, али не и истраживачки непробојан, јер многи од проучаваних процеса су трајали пре, током, и после њега. Збивања у култури Југославије густо су се преплитала са сфером политике. С једне стране, у прву послератну деценију ушло се кроз *низ* догађаја који су утицали на културни развој, а с друге стране она је окончана постепено, *низом* догађаја проистеклих из процеса стабилизовања позиције Југославије у подељеној Европи. Прве културне активности догодиле су се дан по ослобођењу Београда 20. октобра 1944. године; новембра те године почиње са радом филмска цензура; јануара 1945. основано је Друштво за културну сарадњу Југославије са СССР-ом; Привремена влада Демократске федеративне Југославије (ДФЈ) формирана је 9. марта 1945. године; почетком маја те године ослобођена је цела земља; крајем лета 1945. у Београд стиже совјетска филмска екипа ради снимања првог играног филма. Новембра 1945. године одржани су избори и конституисана је Народна Скупштина, после чега је донет низ одлука и закона којима је све, па и култура, доведено у зависност од апарата тоталитарне државе.

Поред најкрупнијих, 1955. годину обележио је и низ других, мање упадљивих, али за културу значајних збивања. Томе је претходио постепено мењање начина рада Агитпропа СК КПЈ/СКЈ⁵ и његово реструктурисање и преименовање у Идеолошку комисију ЦК КПЈ/СКЈ.⁶

⁵ С обзиром да је Комунистичка партија Југославије (КПЈ) 1952. године променила назив у Савез комуниста Југославије (СКЈ), за период до новембра 1952. године биће коришћена скраћеница КПЈ, а за каснији скраћеница СКЈ. Када буде речи о укупности њеног трајања користиће се двојна варијаната скраћенице (КПЈ/СКЈ) или само – партија.

⁶ Њен пуни назив је гласио: Комисија за идеолошко-политички рад при ЦК СКЈ. Ресор деловања одговарао је дотадашњем Агитпропу, који је надзирао и усмеравао културу, просвету, науку и медије. Агитпроп је кованица настала по совјетском узору,

Руковођење културом тиме је до 1955. године попримило мање грубе и очите форме – али се од њега није одустало. На основу Новосадског договора из децембра 1954. године и уз подршку СКЈ, током 1955. године почела је рад комисија за израду јединственог правописа српскохрватског језика. Да би се нагласио значај промена на унутрашњем плану, током 1955. године обележена је десетогодишњица културног развоја, чему је придаван идеолошки и политички смисао.⁷ Обновљена су и покренута бројна књижевна гласила⁸, разбуктале су се дискусије о „реализму“ и „модернизму“ у часописима *Дело* и *Савременик*. Снимањем првог југословенског „вестерн“ филма (*Ешалон докџора М.*, Ж. Митровић) и изложбама скулптура Хенрија Мура у Београду и Загребу 1955. године наглашен је спољнополитички заокрет ка Западу. Почетак емитовања телевизијског програма, 15. маја 1956. године, затвара прву деценију културног развоја социјалистичке Југославије – тиме је почела нова технолошка фаза.

У оквиру посматране деценије може се направити и ужа подела на неколико бурних етапа, омеђених наглим политичким преокретима. Прва је период од ослобођења земље 1945. године до избијања сукоба око Информбироа 1948. године. Друга етапа почиње избијањем тог сукоба и траје до склапања Анкарског споразума и тајне конвенције између Југославије, Грчке и Турске 1953. године, чиме је Југославија била индиректно инкорпорирана у западни политички и безбедносни систем. Последња, трећа етапа, је од тог догађаја до 1955. године – краја посматраног периода и стабилизације нове међународне констелације. С обзиром да процеси у друштву и култури нису били синхрони са политичким догађајима, него су каснили за њима, логично је да се не 1948, него тек 1950. година, показала као година прелома у партијској политици према култури. Те године је, поред идеолошки исправног „реализма“, допуштено постојање и другог, прозападног смера – „модернизма“. Зато замишљена кривуља совјетских културних утицаја кулминира управо

скраћењем и спајањем речи „агитација“ и „пропаганда“. После разрешења Радована Зоговића и Стефана Митровића поводом Коминформа, те Милована Ђиласа и Владимира Дедијера почетком 1954. године, Идеолошку комисију су чинили Петар Стамболић, Вељко Влаховић, Мома Марковић, Отмар Креачић, Пуниша Перовић, Миле Неоричић и Стана Томашевић. Видети: АЈ, 507, VIII, II/2-6-83. Записник Идеолошке комисије ЦК СКЈ, 26. XI 1955. О Агитпропу опширније видети: Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd 1988; Докнић, Бранка; Петровић, Милић; Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1–2, Београд 2009; Гаталовић, Миомир, *Дарована слобода. Партија и култура у Србији 1952–1958*, Београд 2010.

⁷ „Десетогодишњица“ кинематографије обележена је свечаном прославом априла 1955. године, а на IV конгресу Савеза књижевника Југославије, одржаном у Охриду септембра 1955. године, обележена је деценија развоја југословенске и македонске књижевности, и сл.

⁸ Нпр: *Књижевне новине, Сведочанства, Поља*.

на прелазу пете у шесту деценију, после чега опада, тако да ова књига, практично, прати и настоји да протумачи њихов пораст и опадање. Ипак, ти утицаји нису сасвим ишчезли до краја постојања Југославије, јер је стаљинистички однос према култури генерисала сама партија, устројена по совјетском моделу и са чланством васпитаним у стаљинистичкоим духу, а пре свих других њен доживотни вођа и инспиратор – Јосип Броз Тито.

Метод историјске науке и култура као истраживачко поље

Израз „култура“ у ширем смислу означава човеково стваралачко постигнуће које има вредност по себи и помоћу кога се он одваја од природе и формира као личност. Ту се сврставају све креативне снаге и способности човека, његово схватање света, материјалне и духовне вредности које ствара и њихов узајамни однос.⁹ Израз „историја културе“, чак и са неопходним просторним и временским ограничењем, преширок је за одабрану тему, већ и због вишезначности термина „култура“. Наиме, постоји чак 168 дефиниција културе, које су, до сада, груписане у шест категорија: набрајајуће, историјске, нормативне, психолошке, структуралистичке и генетичке.¹⁰ Од друге половине XIX века најчешће је цитирана дефиниција Едварда Тајлора: „Култура и цивилизација су сложена целина која обухвата знање, науку, веровања, уметност, право, морал, обичаје, и сва друга умећа и навике које је стекао човек као члан друштвене заједнице“.¹¹ Истраживачки приступ који би настојао да уважи све те аспекте отворио би несавладива истраживачка пространства, тако да је неопходно већ на самом почетку одредити параметре преко којих ће тема бити довољно одређена, а да при том редуковање осталих могућих аспеката истраживања не запрети да деформише слику прошле стварности.

Решавање тог проблема донекле је олакшано специфичним утилитарним и једностраним односом комуниста према култури, што је на врхунцу стаљинизма довело до појаве тзв. „монокултуре“, односно официјелне или тоталитарне културе, и сузбијања свих могућих алтернатива. Чак и у време када је однос према култури био ублажаван, груби методи идеологије и политике, којима је сфера културе контролисана и коришћена као оруђе власти, олакшавали су издвајање

⁹ Према: *Filozofijski rječnik*, Zagreb 1989, стр. 183; Лисаковский, Игорь Николаевич, *Художественная культура: термины, понятия, значения*, Москва 2002, стр. 87–88.

¹⁰ Kloskowska, Antonjina, *Sociologija kulture*, Beograd 2001, 13. Класификацију су направили Кребер (A. L. Kroeber) и Клакон (C. Klakhon).

¹¹ Дефиниција наведена према: Kloskowska, A., *Sociologija kulture...*, стр. 12.

теме из свеукупности историјског периода. Али, и поред те погодности, било је неопходно усредсредити се, пре свега, на један специфичан аспект културе, који је довољно дефинисан и репрезентативан и, истовремено, довољно разноврстан и раширен да би закључци били валидни: то је уметничка култура или уметност. Наука, веровања, право, морал, обичаји, као и сва друга „умећа“, који су наведени као саставни делови шире схваћеног појма „култура“, биће посматрани пре свега у функцији тумачења односа партијске државе према култури схваћеној у ужем смислу, тј. према уметности.

Важно је имати у виду и неке опасности које се крију у недовољно дефинисаној терминологији. Уколико се вишезначни термин „културна политика“ у историографији користи без знакова навода и без објашњења услова његове употребе, лако може доћи до далекосежних неспоразума.¹² То се најчешће дешава када се тај израз, без адекватног теоријског образложења, из историјских извора преузима директно у научни дискурс. Тиме се губи научна дистанца у односу на тему која је дубоко импрегнирана идеолошким значењем.¹³ Тако се може прочитати да је у Југославији, у периоду 1945–1952, „[к]ултурна политика [...] проистекла из револуционарног преображаја земље“ и да је њен циљ био „у остваривању материјалних и образовних услова за несметано учествовање у култури свих њених грађана“¹⁴ (sic!). Међутим, израз „културна политика“, када се у датом периоду појављивао у изворима, означавао је нешто друго и крајње конкретно: „културну револуцију“ – Лењинов концепт замишљен као *средство* за „преображај“ Русије.¹⁵ Данас, када је стаљинизам само тема за историографску обраду, исте речи не значе оно што су значиле некада.

Када је реч о совјетским културним утицајима у Југославији израз „културна политика“ може имати два могућа значења. Прво, шире, јесте када означава државну политику у култури: њено стимулисање, усмеравање, мењање и сл.¹⁶ Друго, уже и врло специфично значење термина „културна политика“, а које је од нарочитог значаја за тему

¹² Постоје најмање три могућа значења тог израза (1. политика у култури; 2. култура политике; 3. политика културе), који изискују различите истраживачке приступе. Јовановић, Мирослав; Радић, Радивој, *Криза историје*, Београд, 2009, стр. 85–86.

¹³ Видети, нпр: Đimić, Lj., *Agitprop kultura...*, стр. 5 и даље; Докнић, Б.; Петровић, М.; Хофман, И., *Културна политика Југославије...* стр. 7 и даље; Гаталовић, М., *Дарована слобода...*, стр. 9 и даље; итд.

¹⁴ Докнић, Б.; Петровић, М.; Хофман, И., *Културна политика Југославије...* стр. 7.

¹⁵ О томе опширније у III поглављу ове књиге: Ждановизам у Југославији, одељак: *Од „културне револуције“ до „ревизионизма“*.

¹⁶ У том смислу термин се користи у: Димић, Љ., *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд 1997; Wachtel, Andrew Baruch, *Making a Nation, Breaking a Nation. Cultural politics in Yugoslavia*, Stanford 1998; Бабовић-Распоповић, Сенка, *Културна политика у Зетској бановини 1929–1941*, Подгорица 2002; „Културна политика у Србији“, *Нова српска политичка мисао*, бр. 1, 2008, (тематски број са прилозима 21 аутора); „Културна политика“, *Култура*, бр. 131, 2011 (тематски број са прилозима 19 аутора), итд.

ове књиге, проистиче из Лењиновог концепта „културне револуције“ као суштинског, принудног и далекосежног мењања друштва у правцу замишљеног комунистичког уређења, а путем масовног образовања становништва, пре свега сељака.¹⁷ У том, изворном смислу, и са истом намером мењања друштва, израз „културна револуција“ користили су и југословенски комунисти, али су га, из тактичко-политичких разлога, после Другог светског рата често замењивали еуфемизмима „културни преображај“, „историјска културна мисија“¹⁸, а најчешће синтагмом – „културна политика“¹⁹. То значи да је израз „културна политика“ у датом историјском контексту означавао управо ону специфичну политику у култури каква је спровођена и у СССР-у, тј. радило се о стаљинизму у култури. Тај феномен се у литератури помиње под незваничним називом – „ждановизам“ (рус. „ждановизм“, „ждановщина“).²⁰

Како разликовати два наведена значења термина „културна политика“ у социјалистичкој Југославији? Од 1944. до прокламовања промене односа КПЈ према култури 1950. године²¹ тај израз значи исто што и термин „културна револуција“, јер је тада то једина политика КПЈ у култури. Од 1950. године, када партија почиње да допушта и друге (западне) узоре и утицаје, јавља се „двојност у култури“ и двосмисленост у терминологији: од тада уже и шире значење тог израза престају да се сасвим поклапају. Од почетка педесетих година термин „културна политика“ у Југославији обухвата два паралелна тока, обично означавана као „реализам“ и „модернизам“, који изражавају двоструке утицаје које је та земља трпела са Истока и Запада. Такво стање, које су Совјети квалификовали као „ревизионизам“, трајало је до пропасти Југославије, када су тим простором потпуно овладели западни утицаји. Југословенски комунисти никада нису били заинтересовани да се то теоријски објасни,

¹⁷ Ленин, В. И., *Полное собрание сочинений* (5-е издание), Т. 45, Москва 1970, стр. 369–377. Први пут објављено у: Ленин, В. И., „О кооперацији“, *Правда*, Но. 115 и 116, 26. и 27. маја 1923.

¹⁸ АЈ 507, VIII, II/4-д-22, стр. 3. Записник са саветовања о издавачкој делатности 25. X 1950. године у Агитпропу ЦК КПЈ. Последња два израза употребио је М. Ђилас током саветовања са представницима издавачких кућа, када је нагласио да у култури „прелом није направљен“.

¹⁹ „Програм КПЈ“, *Одлуке V конгреса Комунистичке партије Југославије*, Београд 1948, стр. 39; Ђилас, Милован, „Извјештај о агитационо-пропагандном раду“, *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати*, Београд 1948, стр. 257; Броз, Јосип Тито, *Изградња нове Југославије*, књ. I–IV, Београд 1947–1952, итд.

²⁰ Израз је одомаћен у српском језику, па ће у даљем тексту бити коришћен без знакова навода. Видети: Вујаклија, Милан, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 1991; Залесский, Константин Александрович, *Империя Сталина. Биографический энциклопедический словарь*, Москва 2000, стр. 165–166; Клајн, Иван; Шипка Милан, *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад 2006.

²¹ О значају те године видети: Перишић, Мирослав, „Велики заокрет 1950: Југославија у трагању за властитим путем. Култура – ослонац, претходница и саставни део спољне политике“, *Pisati istoriju Jugoslavije. Viđenje srpskog faktora*, Београд 2007, стр. 237–282.

јер је нејасна терминологија одговарала амбивалентној и флексибилној политици државе којом су владали.

Настојање комуниста да културу *нейосредно* користе као средство политичке моћи, довело је до бројних и масовних „културних“ активности, које је иницирала и координисала Комунистичка партија, као главни наручилац и дистрибутер уметничке продукције. Поставивши партију у центар збивања на пољу културе истраживач не мора настојати да помоћу извора стигне до сваког краја земље којом је она владала и сваког појединог догађаја – општи принципи односа према култури, које је она поставила, важили су за укупан простор државе којом је владала, све док је владала. Специфични однос комуниста према уметничком стваралаштву као „служењу“ идеологији истраживача упућује да следи концентричне кругове у чијем средишту се налази политички најупотребљивија уметност – филм, коју окружују остале, у мери у којој су у појединим ситуацијама могле бити политички и идеолошки ангажоване: књижевност, ликовне уметности, музика, сценске уметности. Простор који је свакој понаособ посвећен у овој књизи директно је условљен степеном њихове практичне политичке употребљивости.

С обзиром на досадашње историографске и друге стручне доприносе, главни напор ће бити усмерен на покушај да се различити слојеви и острва до сада освојеног, али врло разноврсног знања, међусобно повежу у логичну и функционалну целину, односно на налажење тачака у којима се укрштају путеви политике, идеологије и културе. Посебан задатак биће да се интегришу парцијалне историје појединих федералних јединица Југославије, чиме бисмо се приближили идеалу „целовите историје“. С друге стране, истраживање историје културе за историчара значи, пре свега, праћење утицаја историјских околности на процесе и догађаје у друштву и култури, као и повратног дејства културе на друштво и његову историју, у духу захтева „тоталне историје“. Историчара овде занимају механизми утицаја на уметност, промене у политици и култури, сличности и разлике у појединим деловима Југославије и ван ње, и, најзад, последице на свест становништва. Да би се то постигло, неизбежне су компарације са Совјетским Савезом, као и стална размена идеја и знања са другим научним дисциплинама – социологијом, филозофијом, психологијом, антропологијом, историјом уметности, културологијом и етнологијом.

Особености теме, њена разуђеност и слојевитост, турбулентност посматраног периода и посебности простора наводе на примену комбинације методолошких приступа. Једна линија истраживања је свакако морала да прати правце политичке историје, са посебним освртом на збивања у међународној арени. Хронолошки приступ ће у одређеној мери бити незаобилазан, јер је важно очувати узрочно-последичне везе, али ће се он преклапати са другим методима, којима ће понекад бити давана и предност. Друга линија ће, следећи пут који

је трасирао међусобни однос идеологије и политике, пратити теоријску страну уметничког стварања у партијској држави, настојећи да успостави критеријуме за идентификацију појава и да формира појмовни оквир за њихово изучавање. Трећа линија ће настојати да интерпретира стварност која се у посматраном периоду преломила кроз однос партије и друштва према уметности. Ту ће истраживачу од највеће помоћи бити теоријска образложења, анализе и тумачења уметничких дела и праваца од стране историчара и теоретичара уметности, али и самих уметника. Четврта линија, којом се тема и заокружује, јесте друштвено окружење у коме је дата продукција настајала и последице које је изазвала.

Флуидност материје и делимична некомплетност и несређеност извора умањују могућност техничког изражавања и шире ослањање на статистике и квантификације. Тамо где је то ипак могуће, коришћени су табеларни прикази као практична, сликовита и концизна форма. Природа теме изискује бројне цитате и примере из уметничке продукције, али и употребу визуелног материјала, који је коришћен као својеврсна допуна текста, односно као специфични вид цитата, којима се аргументују одређени искази и закључци. Тај материјал не представља, како то често у историографији бива, само „илустрацију“ теме – он је, по правилу, саставни део доказног поступка.

Поред наративног начина излагања, погодног за представљање догађаја, материја је изискивала и прибегавање есејистичком језику, без кога не би било могуће тумачење процеса у сфери идеја, културе и уметности, нити специфичних односа унутар државних и друштвених структура. Комбиновањем тих различитих приступа настојало се да се представе друштвене и политичке појаве и процеси и да се укаже на трајање и утицај идеја које догађаје повезују у узрочно-последичне целине. Хронолошки метод се показао примењивији приликом описа догађаја, док је мозаички више био од помоћи приликом представљања појава и структура.

Упркос реченом, остаје утисак да би се о изабраној теми могло писати и опширније и другачије, поготово с обзиром да међу етнолозима постоји добро фундирано мишљење о многостраности ове врсте истраживачког поља. Сматра се, наиме, да су се промене у култури југоисточне Европе, па тако и Југославије, одвијале *не-линеарно*, и да су периоде брзог развоја смењивали периоди стагнације. Поред тога, те промене се сматрају за *ошворен процес*, чија динамика је различита од динамике на Западу. Сматра се да су оне, такође, *секторијалне*, јер се различити делови једног те истог културног система не развијају истом брзином нити у истом правцу. Најзад, те промене су се испољиле кроз мноштво *прошивречних процеса*. Упркос свему томе, културна сфера источне Европе се ипак сматра *хомоџенијом* него културна сфера западне Европе.²² Када се све

²² Rot, Klaus, *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000, стр. 152–154.

наведено има у виду, књига која је пред читаоцем, и поред намере да сублимише и на целовит начин протумачи до сада урађено, неминовно мора тежити и отварању нових истраживачких поља, као и трагању за новим приступима старим проблемима.

О изворима и литератури

Најважнији необјављени извори за тему совјетских културних утицаја у Југославији налазе се у београдским архивима. Грађа архива бивших југословенских република не садржи ништа суштински другачије од онога што садрже централни архиви. Отежавајућа околност у раду са необјављеним изворима, осим делимичне некомплетности грађе, јесте и чињеница да њен значајан део још увек чека на архивистичку обраду. Због тога је велики део истраживања морао да буде обављен на несређеној грађи, или грађи која се налазила у фази сређивања.²³ Сређени су, а при томе су од велике важности, фондови: Савезна комисија за преглед филмова;²⁴ Министарство просвете Владе ДФЈ; Комитет за културу и уметност Владе ФНРЈ. Најважнија грађа за ову тему чува се у добро сређеном фонду ЦК КПЈ/СКЈ, у подфондовима Идеолошка комисија ЦК СКЈ (раније Агитпроп), Међународна комисија ЦК СКЈ (односи са СССР) и Одлуке, директиве, упутства и писма. Изузетно квалитетну и добро сређену грађу чувају фондови Канцеларија маршала Југославије (до 14. јануара 1953. године) и Кабинет председника Југославије (од 14. јануара 1953. године).

Грађа Дипломатског архива Министарства спољних послова Србије²⁵ послужила је да се употпуни и изоштри слика о међународном политичком контексту и међународној културној размени коју је водила Југославија, о иностраним реакцијама на збивања на југословенској културној сцени, о југословенском креирању слике о себи у иностранству, о погледима и интересовањима југословенске дипломатије у односу на инострану културну сцену. Грађа је добро сређена, колико се може закључити из њене истраживачима доступне Политичке архиве.

²³ Током рада у Архиву Југославије такво стање било је са фондовима: Комитет за кинематографију Владе ФНРЈ; Министарство за науку и културу Владе ФНРЈ; Савет за науку и културу Владе ФНРЈ; Савез удружења драмских уметника Југославије; Савез удружења музичара Југославије; Савез књижевника Југославије; Друштво за културну сарадњу Југославија – СССР и Савезна комисија за културне везе са иностранством.

²⁴ Поред осталих извора за тему филмске цензуре у Југославији, ту се чува и 25 књига решења о допуштању или забрани приказивања филмова, спискови цензора и записници са пленарних састанака цензорске комисије. Грађа је детаљна и компактна.

²⁵ Назив је мењан више пута: Савезно министарство за иностране послове (СМИП), Државни секретаријат за иностране послове (ДСИП) и Савезни секретаријат за иностране послове (ССИП). У овој књизи фонд ће се наводити као Дипломатски архив (ДА) СМПП.

С обзиром на то да је тема рада истраживање совјетских културних утицаја, неизоставно је било коришћење архива Руске Федерације. Као богат и користан показао се Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), односно фонд тог архива Всесоюзное общество культурных связей с заграницей (ВОКС), у коме се, закључно са 1949. годином, чува преписка са бројним југословенским институцијама и појединцима, а понајвише са Друштвом за културну сарадњу Југославија–СССР. Вредна грађа, посебно са аспекта анализе функционисања совјетског модела управљања културом, али и за праћење одјека југословенске „шизме“ у СССР-у и земљама „лагера“, налази се у два партијска архива: Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), фонд ЦК КПСС (1903–1953); и Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), фонд Аппарат ЦК КПСС (1953–1991) и Коллекция рассекреченных документов (1903–1991).

Када је у питању објављена архивска грађа, мора се приметити да на простору бивше Југославије нема тематских зборника о односу партије према уметничком стваралаштву и култури. Постојећи зборници грађе из југословенских архива углавном су посвећени политичкој и војној историји, и у њима се подаци који се односе на културу помињу узгред и спорадично.²⁶ Насупрот томе, постоји обиље објављене совјетске грађе у специјализованим зборницима посвећеним култури²⁷, у којима се понекад налазе архивски извори који су последњих година поново постали недоступни истраживачима. Као посебну погодност треба поменути и постојање више зборника совјетске грађе партијске и државне провенијенције која се директно или индиректно односи на тему ширења совјетских политичких, идеолошких и културних утицаја.²⁸ На руском и

²⁶*Zapishnici i izveštaji UK KPS 1948–1952*, Beograd 1987; Petranović, Branko; Zečević, Momčilo, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1988; *Zapishnici sa sednica Politburoa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945– 7. jul 1948)*, Beograd 1995; *Dokumenti centralnih organa KPJ. NOR i revolucija (1941–1945)*, I–XXII, Beograd 1996; *Odnosi Juгославије и Русије (СССР). Документи и материјали*, Beograd 1996; Luburić, Radoica, *Pomirenje Jugoslavije i SSSR–a 1953–1955. Tematska zbirka dokumenata*, Podgorica 1999; *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, т. III, (1946–1996), Beograd 1999; *Balkanski pakt 1953/1954. Zbornik dokumenata*, Beograd 2005.

²⁷Бабиченко, Денис Леонидович, „Литературный фронт“. *История политической цензуры 1932–1946 гг. Сборник документов*, Москва 1994; *Айбарай ЦК КПСС и культура 1953–1957: Документы*, Серия: „Культура и власть от Сталина до Горбачева“, Москва 2001; *Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике, 1917–1953 гг.*, Москва 2002; *Цензура в Советском Союзе 1917–1991. Документы*, Москва 2004; Сталин, И. В., *Историческая идеология в СССР: Переписка с историками, статьи и заметки по истории, сценарии выступления. Сборник документов и материалов*, Часть I, 1920–1930-е годы, Санкт-Петербург 2006.

²⁸*Тегеран, Јлша, Појисдам. Сборник документов*, Москва 1971; *Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК*, часть III, 1930–1954, Москва 1954; *Komunistička internacionala. Stenogrami i dokumenti kongresa. Sedmi kongres*, т. 11, Gornji Milanovac 1983; *Советания Коминформа*

српском језику објављен је и велики број записника са партијских конгреса, говора, дискусија и програмских чланака високих државних функционера СССР-а²⁹ и Југославије³⁰, што такође чини прворазредну грађу.

Ради употпуњавања слике односа партије према култури, а преко ње и према друштву, нарочито важним показали су се мемоари, дневници и интервјуи. Услед великог броја различитих издања која су се појавила током последњих двадесетак година, знатан део тих извора није могао бити искоришћен, али је и без тога сврха испуњена и примарни извори, често превише штури, једностранни и међусобно недовољно повезани, добили су нову и драгоцену димензију. Значај секундарних извора произлази из опасности коју носи тумачење прошлости само из једне равни – официјелне. Наиме у модерним државама сплет разних интереса, брза и масовна продукција докумената, херметичност бирократског апарата и личне карактеристике чиновника неретко резултирају појавом својеврсне „бирократске фикције“³¹ – деформисане и непотпуне слике стварности.

1947, 1948, 1949. *Документи и материјали*, Москва 1998; *Реабилитација: как это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы в 3-х томах. Том 1. март 1953–февраль 1956*, Москва 2000; *Полибюро ЦК ВКП(б) и совет министров СССР 1945–1953*, Москва 2002; *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953 гг. Документы, Т. 1. 1944–1948 гг.*, Москва 1999; *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953 гг. Документы, Т. 2. 1949–1953 гг.*, Москва 2002.

²⁹Луначарски, Анатолиј В., *Пролејкулић*, Београд 1924; Lenjin, V. I., *Izabrana dela u 12 knjiga*, knj. X, Moskva–Lenjingrad 1934. (издање „Издавачке задруге иностраних радника у СССР“, одобрио Главлит. Име преводиоца није наведено. У питању је литература намењена илегалном пласману у Југославији); *Историја Свесавезне комунистичке партије (большевика). Крајњи курс*, Београд 1945; Staljin, Josip, *O osnovima lenjinizma. K pitanjima lenjinizma*, Београд 1945; Лењин, В. И.; Стаљин, Ј. В., *О Октобарској револуцији*, (збирка чланака), Београд 1947; *За большевистскую идеиностъ. Сборник основных постановлений ЦК ВКП(б) и высшүүлений тов. А. А. Жданова по идеологическим вопросам*, Рига 1948; *Ношъ советскогo правительствa югославскому правительству (II, 18, 29 августa, 28 септиября 1949 годa)*, Москва 1949; Жданов, Андрей А., *Всшүүлельная речъ и высшүүление на совещании деятелей советской музыки в ЦК ВКП(б) в январе 1948 г.*, Москва 1952; Lenjin, V. I., *Partijska organizacija i partijska literatura*, „Izabrana dela u 16 tomova“, том 5, Jun 1905–Jul 1907, Beograd 1960; Lenjin, Vladimir Ilić, *Država i revolucija. O državi*, Beograd 1967; Trocki, Lav, *Književnost i revolucija*, Rijeka 1971; Trocki, Lav, *Novi kurs. O Lenjinu. Izobličena revolucija*, Rijeka 1972; *Marksizam – misao savremene epohe I–III* (антологија), Beograd 1976; Trocki, Lav, *Pitanja o načinu života. Razdoblje 'kulturnog aktivizma' i njegovih zadataka*, Beograd 1981.

³⁰Броз, Јосип Тито, *Борба народа поробљене Југославије*, Београд 1945; Броз, Јосип Тито, *Борба за ослобођење Југославије 1941–1945*, Београд 1947; Броз, Јосип Тито, *Израдња нове Југославије*, књ. II–IV, Београд 1947–1952; Броз, Јосип Тито, *Политички извештај Централној комисији комунистичке партије Југославије. Реферат одржан на V конгресу КПЈ*, Београд 1948; *V конгрес Комунистичке партије Југославије. Извештаји и реферати*, Београд 1948; *Одлуке V конгреса...; V конгрес Комунистичке партије Југославије. Стенографске белешке*, Београд 1949; *VI kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije): 2–7 novembra 1952. Stenografske beleške*, Beograd 1952; Broz, Josip Tito, *Govori i članci*, VIII, Zagreb 1959.

³¹На овај сликовити израз и феномен који он означава аутору је указао проф. др Алексеј Каљонски са Историјског факултета Софијског универзитета „Св. Климент Охридски“.

Зато је потребно да истраживач слику прошле реалности, каква би се могла створити само на основу архивске грађе, стално уравнотежује, с једне стране ослањањем на историјски контекст, а с друге на неофицијелна виђења. Без свести о тим особеностима историјских извора историчар се може наћи у улози настављача и промотера догми, заблуда, стереотипа и интереса неких давно несталих бирократских структура.

Дела страних аутора, политичких личности и њима блиских особа, коришћена су превасходно ради реконструкције историјског и идеолошког контекста, те позиционирања Југославије у односу на совјетски модел и друге типове модерних облика диктаторске власти.³² Другу групу, непосредније повезану са темом совјетских културних утицаја, чини мемоарска и сродна литература аутора који су учествовали у вршењу власти у Југославији.³³ Ту треба сврстати и Титову службену биографију, коју је написао Владимир Дедијер, а у којој су много коришћени усмени искази савременика, па и самог маршала.³⁴ Њен пропагандни значај наглашен је залагањем државе да буде пласирана у иностранству, тако да је до 1978. године била преведена на чак 38 језика,³⁵ иако су и Тито и Дедијер исказали резерве према поузданости и комплетности њеног садржаја.³⁶ Три тома *Нових прилога* чини разна грађа и, опет, бројна сећања и усмени искази Тита и његових сарадника дати Дедијеру.³⁷

Посебну групу извора чине мемоари, дневници и писма истакнутих стваралаца на пољу културе, од којих су неки били у неформалној опозицији режиму, а неки врло блиски власти. Опет се може направити подела на југословенске и стране ауторе, при чему је страна грађа у потпуности настала на руском језику.³⁸ Мемоарска и дневничка литература на српском

³² Korbelt, Josef, *Tito's Communism*, Denver 1951; *Hitler's table talk 1941–1944*, London 1953; Erenburg, Пја, *Људи, године, живот*, Београд 1962; *Khrushchev remembers*, Boston 1970; Микунис, Самуил, „Прозрение. (Из воспоминаний бывшего генерального секретаря КП Израиля)“, *Время и мы. Альманах литературы и общественных проблем*, Москва–Њу-Йорк 1990, стр. 298–332; Берия, Серго, *Мой отец – Лаврентий Берия*, Москва 1994; Алилујева, Светлана, *Двадесет писама пријатељу*, Никшић [1995].

³³ Nikoliš, Gojko, *Korjen, stablo, pavetina. Мемоари*, Загреб 1981; Dilas, Milovan, *Vlast*, London 1983; Dilas, Milovan, *Druženje s Titom*, Београд 1990; Dilas, Milovan, *Razgovori sa Staljinom*, Београд 1990; Đurić, Ljubodrag, *Sećanja na ljude i događaje*, Београд 1989; Jakšić, Pavle, *Nad uspomenu I–II*, Београд 1990; Ђилас, Милован, *Пад нове класе. Повест о саморазарању комунизма*, Београд 1994.

³⁴ Дедијер, Владимир, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, Београд 1952.

³⁵ *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, стр. 344.

³⁶ Дедијер, В., *Јосип Броз Тито...* стр. 5.

³⁷ Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita I*, Загреб–Ријека 1980; Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita II*, Загреб–Ријека 1981; Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita III*, Београд 1984.

³⁸ Шкловский, Виктор, *Жили-били*, Москва 1966; Pasternak, Boris, *Људи и збивања*, Београд 1971; Булгаков, Михаил А, *Писма*, Београд 1985; Mandeljštam, Nadežda, *Strah i nada*, Загреб 1988; Šalamov, Varlam, *Krhotine dvadesetih*, Београд 1988; Вишњеvsка, Galina, *Istorija jednog života*, Горњи Милановац 1991; Чухрай, Григорий, *Мое кино*, Москва 2002; Ромм, Михаил Ильич, *Как в кино. Усїные рассказы*, Нижний Новгород 2003.

и хрватском језику коришћена је чешће и опширније него она на руском, и послужила је као изузетно корисна допуна извора првог реда.³⁹ На сличан начин као мемоари и дневници коришћени су, за истраживани период изузетно бројни, интервјуи објављени у часописима и књигама.⁴⁰

Нарочито обилно су коришћени уметничка критика, есејистика и полемички текстови, који су својевремено били објављивани у дневној штампи и стручној периодици. Данас је знатан број тих текстова објављен у посебним књигама.⁴¹ Поред тога, коришћена су дела совјетске и југословенске књижевности. Ту врсту штива нема потребе посебно наводити, јер она чини општи фон целовите слике и делује у сазвучју са другим раније прочитаним делима, осталим коришћеним изворима и литературом. Међутим, како у XX веку визуелне информације имају примат над текстуалним, посебно с обзиром на Леџинову поуку о значају филма за комунисте, истраживач културне историје Југославије неминовно је упућен на анализу разног визуелног материјала.

Визуелни извори могли би се поделити на две основне групе: у једну спадају дугометражни играни филмови, а у другу сав остали сликовни

³⁹ Lukavac, Mirko, „Prvi dani kinematografije u SR Hrvatskoj (1945–1946. god.)“, *Filmska kultura* 100, XIX, 1975, стр. 163–167; *Tito i umetnici*, Beograd 1981; Kocbek, Edvard, *Dnevnik 1951–1952.*, Zagreb 1986; Denić, Miomir, *Moji filmski poslovi*, Beograd 1986; Крстић, Драган, *Психолошке белешке 1974–1975*, Beograd 1992; Лукић, Света, *Српско-руски резерваи*, Beograd 1992; Supek, Ivan, *Krivovjernik na ljevici*, Zagreb 1992; Pogačić, Vladimir, *Definitivno, imaginarni zapisi (1949–1994)*. Dnevnik, Novi Sad 1996; Медаковић, Дејан, *Ефемерис II–III. Хроника једне њородице*, Beograd 1992; Кош, Ерих, *Одломци сећања, њисци I–II*, Beograd 1990, 1996; Дорошки, Нада, *Ошринушо од заборава. Сећање на љуге и доаћаје од 1922. до 1996. године*, Beograd 1997; Ћосић, Добрица, *Писчеви записи (1951–1968)*, Beograd 2001; Ћосић, Добрица, *Писци моја века*, Beograd 2002; Mihajlović, Borislav Mihiz, *Autobiografija – o drugima I–II*, Novi Sad 2003; Danon, Oskar, *Ritmovi nemira*, Beograd 2005.

⁴⁰ Markuš, Zoran, „Razgovori sa Ljubomirom Micićem“, 1–4, *Odjek*, God. 24, br. 20–23, 15. X – 15. XII 1971; Мартиновић, Миращ, „Мој поглед на сукоб на књижевној љевици“, (интервју са Радованом Зоговићем), *Књижевност*, Бр. 6–7, 1983, стр. 1144–1156; Ћенгић, Енес, *S Krležom iz dana u dan I–IV*, Zagreb 1985; Ћенгић, Енес, *Ћопићев humor i zbilja I–II*, Zagreb 1987; Ђukić, Slavoljub, *Љовек у свом времену. Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Beograd 1989; Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Koćom*, Zagreb 1989; Crnjanski, Miloš, *Ispunio sam svoju sudbinu*, Beograd 1992; Nikodijević, Milan, *Zabranjeni bez zabrane. Zona sumraka jugoslovenskog filma*, Beograd 1995; Милорадовић, Горан, „Глас ’ликвидиране генерације’: Ауторизовани интервју са филмским редитељем Јованом Јоцом Живановићем“, *Годишњак за друштвоу историју*, Год. XVII, бр. 2, 2010, Beograd 2011, стр. 73–113. и др.

⁴¹ Ristić, Marko, *Politička književnost (za ovu Jugoslaviju) 1944–1958*, Zagreb 1958; *Sovjetska književnost 1917–1932. Manifesti i programi. Književna kritika. Nauka o književnosti* (priredio Aleksandar Flaker), Zagreb 1967; Lasić, Stanko, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Zagreb 1970; *Ideje srpske umetničke kritike i teorije 1900/1950 I–II*, Beograd 1980–1981; Лукић, Света, *Опегу из естетике*, Beograd 1981; Тешић, Гојко, *Zli volšebnici. Polemike i pamfleti u srpskoj književnosti 1917–1943 I–III*, Beograd–Novi Sad 1983; Ćolić, Milutin, *Jugoslovenski ratni film I–II*, Beograd–Titovo Užice 1984; Raspur, Vicko, *Riječ o filmu*, Beograd 1988; Trifunović, Lazar, *Studije, ogledi, kritike 3–4*, Beograd 1990. и др.

материјал. Музеј југословенске кинотеке, са својом збирком филмова и фотографија, показао се непроцењиво користан, као и Кинотека Босне и Херцеговине и Хрватска кинотека, које су истраживачу учиниле доступним копије раних југословенских играних филмова. Совјетски и други иностранни филмови, неопходни ради компарације, доступни су у продаји и на интернету. Иако је у питању нетипична грађа, показало се да је анализа филмова и фотографија насталих током њихових снимања од прворазредног значаја, с обзиром на специфичан однос комуниста према филму.

Посебну врсту извора чини сликовна грађа, пре свега уметничке слике и цртежи, скулптуре, архитектура, плакати, рекламе и документарне фотографије. Поред дневних новина, часописа и монографија у којима су објављивани ти извори, неопходно је било посетити и бројне изложбе у више музеја и галерија у Србији и иностранству, да би се стекао непосредан увид у разне уметничке артефакте. Највише фотографија је коришћена из богате и добро сређене збирке фото-докумената о активностима Јосипа Броза Тита, која се чува у Музеју историје Југославије, и из збирке Југословенске кинотеке у Београду. Томе треба додати каталоге различитих изложби и стручне монографије о одређеним уметничким правцима и периодима.⁴² Најзад, као сасвим специфична врста извора, коришћена је совјетска музика стаљинског периода, као и њене југословенске имитације и прераде.

Поред свега наведеног, тема је изискивала и употребу неких неуобичајених извора: планова и водича по југословенским градовима, старих издања атласа, филмографија, речника и лексикона, календара, филмских сценарија. Читаоцу понеки наведени податак може деловати неочекивано, или се, чак, показати нетачним, али треба имати у виду да су сви они преузети из извора и проверени онолико колико је то било могуће. Најпре би се под знак питања могла ставити национална припадност неких познатих личности, нарочито у оним случајевима (попут Иве Андрића) где се у разној литератури могу наћи различити подаци, или се можемо запитати о разлозима за декларисање већине југословенских Јевреја (Сефарда) као Срба. У оба та случаја ослонили смо се на податке из књиге *Ко је ко у Југославији?* из 1957. године, која је рађена на основу упитника који су попуњавале саме особе обрађене у лексикону. Какви су били њихови разлози да одређене биографске податке дају или не дају, или дају баш на тај начин, остаће отворено питање.

⁴² *Изложба радова совјетских сликара* (каталог), Београд 1947; *Savremena umetnost u SSSR-u* (katalog), Beograd 1959; *Revolucionarno kiparstvo. Umjetnost i revolucija*, Zagreb 1977; *Revolucionarno slikarstvo. Umjetnost i revolucija*, Zagreb 1977; *Partizanski plakat 1941–1948* (katalog), Ljubljana 1982; *Josip Broz Tito Memorial Centre*, Beograd 1991; *НЕТ! – и конформистици. Образы советского искусства 50–х до 80–х годов* (каталог), Варшава 1994; *Искусство XX века, Государственный Третьяковский галерея* (каталог), Москва 2000; Тодић, Миланка, *Немогуће. Умјетности надреализма* (каталог), Београд 2002; *Pedeseet godine u hrvatskoj umjetnosti* (katalog), Zagreb 2004. и др.

Нажалост, не може се рећи да и литературу о совјетским културним утицајима у Југославији красе обиље и квалитет који прате изворе о тој теми. Генерално, историографију о Југославији карактеришу две упадљиве особености. Прва је та, да је историјско знање о Југославији обимније и поузданије за период краљевине, док за социјалистички период његова поузданост, количина и прецизност опадају. Иако ван простора бивше Југославије број стручних текстова о периоду Хладног рата расте, у већини тих радова теме из историје Југославије најчешће чине тек детаљ или маргину интересовања, у најбољем случају – занимљиву епизоду.⁴³ Ретко кад је Југославија била примарна тема, а када ипак јесте – онда је то углавном било са неког хронолошки уског и тематски специфичног аспекта.⁴⁴ С друге стране, у још увек малобројној и тематски ограниченој стручној литератури објављеној на простору бивше Југославије ипак се опажају згушњавање и пораст поузданости и разноврсности нових података и тумачења, чак и када се ради о појединим аспектима прошлости заједничке државе, а не само о „омиљеним“ локалним темама.⁴⁵ То поткрепљује наду да би се, кроз одговарајућу теоријску поставку и уз помоћ нових историјских извора, многа битна питања могла решити, или барем поставити на нови, плодноснији начин.

Целовита политичка историја социјалистичке Југославије, која би послужила као основа за детаљнија истраживања појединих специјалних тема из њене прошлости, још увек очекује свог писца. Два најопсежнија покушаја историографског заокруживања те теме учинили су Душан Биландић и Бранко Петрановић.⁴⁶ Непотпуност тих радова, осим недо-

⁴³ Нпр. Halle, Louis J., *The cold war as history*, New York 1967; Hobsbawm, Eric, *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991*, London 1990; Ulam, Adam, *Nedovršena revolucija. Marksizam i komunizam u modernom svetu*, Beograd 1990; Fire, Fransoa, *Prošlost jedne iluzije. Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd 1996; Лакер, Волтер, *Историја Европе 1945–1992*, Београд 1999; Волокитина Т. В., Мурашко Г. П., Носкова А. Ф., Покувайлова Т. А., *Москва и Восіочная Европа. Становление політичских режимов советской іиіи (1949–1953): Очерки истіории*, Москва 2002; Гедис, Цон, *Хладни райі. Ми данас знамо*, Београд 2003; итд.

⁴⁴ Нпр. Кэмпбелл, Джон, *Особый путь Тито. Америка и Юіославия в мировой полііиіке*, Москва 1968; Гиренко, Юрий Степанович, *Совейско–Юіославские оііношения (сііраницы истіории)*, Москва 1983; Гибианский, Леонид Янович, *Совейский Союз и Новая Юіославия 1941–1947 п*, Москва 1987; Анিকেев, Анатолий Семенович, *Как Тито оіі Сііаліна ушел: Юіославия, СССР и США в начальный период „холодной войны“ (1945–1957)*, Москва 2002; Lorejn, Lis M., *Održavanje Tita na površini. Sjedinjene države, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd 2003; Драгнић, Алекс, *Титоова обећана земља Јуіославіја*, Београд 2004.

⁴⁵ Трипковић, Ђоко, *Prilike u Jugoslaviji i Velika Britanija 1945–1948*, Beograd 1990; Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990; Bogetić, Dragan, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd 2000; Janjetović, Zoran, *Between Hitler and Tito. The disappearance of the Vojvodina Germans*, Belgrade 2000; Bogetić, Dragan, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd 2006; Vodušek Starič, Jera, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944.–1946.*, Zagreb 2006, и др.

⁴⁶ Bilandžić, Dušan, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi*, Zagreb 1979; Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, I–III, Beograd 1988.

ступности великог дела грађе и непостојања временске дистанце, условио је друштвени и политички амбијент. Два амбициознија покушаја писања историје Југославије од стране аутора ван простора те државе резултирала су књигама бугарског историчара Милча Лалкова и бившег америчког дипломате Џона Лемпија.⁴⁷ Чак и када се ради о квалитетној литератури, мора се приметити да су се и југословенска и постјугословенске историографије углавном бавиле специфичним аспектима и ужим хронолошким одсечцима постојања те, по много чему необичне и противуречне земље.⁴⁸ Насупрот оскудици целовите научне обраде историје Југославије, писање историја појединих њених република или народа постало је популарно од времена њиховог осамостаљења, при чему просторно сужење обично прати и временски оквир ужи од интервала 1945–1991. година. Ако се Југославија помиње, онда је то најчешће да би се дао шири оквир неког другог садржаја, а не као централна тема.⁴⁹

Историографских монографија које се на целовит начин баве совјетско-југословенским односима или совјетским културним утицајима у социјалистичкој Југославији – нема. Тема културе и са њом тесно повезане идеологије и пропаганде у социјалистичкој Југославији чешће је обрађивана парцијално – временски, просторно или тематски.⁵⁰ Утолико

⁴⁷ Лалков, Милчо, *Югославия (1918–1992). Драматичният ѝ њи на една државна идея*, Софија 1999; Lempi, Džon R., *Jugoslavija kao istorija. Bila dvaput jedna zemlja*, Beograd 2004.

⁴⁸ Bekić, Darko, *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama 1949–1955*, Zagreb 1988; Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Zagreb 1990; Bogetić, Dragan, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd 2000; Jović, Dejan, *Jugoslavija – država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Karđeljeve Jugoslavije (1974–1990)*, Zagreb 2003; Višnjić, Čedomir, *Partizansko ljetovanje. Hrvatska i Srbi 1945–1950*, Zagreb 2003; Bogetić, Dragan, *Nova strategija spoljne politike Jugoslavije 1956–1961*, Beograd 2006; Vodušek Starič, J., *Kako su komunisti...*, и др. Слично је и са зборницима радова: *Balkan posle Drugog svetskog rata. Zbornik radova sa naučnog skupa*, Beograd 1996; *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948*, Beograd 1999; *Velike sile i male države u hladnom ratu 1945–1955. Slučaj Jugoslavije*, Beograd 2005; *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb 2006; *Међународни научни скуп „Балкански њакт 1953–1954“ Београд 9. и 10. новембар 2005*, Београд 2008.

⁴⁹ Imamović, Mustafa, *Historija Вошњака*, Sarajevo, 1998; Димић, Љубодраг, *Историја српске државности III. Србија у Југославији*, Београд 2001; Jakovina, Tvrтко, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955*, Zagreb 2003; Režek, Mateja, *Med resničnostju in iluzijo. Slovenska in jugoslovenska politika v desetletju po sporu z Informbirojem (1948–1958)*, Ljubljana 2005; Radelić, Zdenko, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991. Od zajedništva do razlaza*, Zagreb 2006; Зундхаузен, Холм, *Историја Срба од 19. до 21. века*, Београд 2008; Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918–2008*, Zagreb 2008, и др.

⁵⁰ Dimić, Lj., *Agitprop kultura...*; Gabrič, Aleš, *Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952*, Ljubljana 1991; Исти, *Socijalistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953–1962*, Ljubljana 1995; Марковић, Предраг, *Београд између њтока и заграда 1948–1965*, Београд 1996; Spohnjak, Katarina, *Javnost i propaganda. Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945.–1952*, Zagreb 2002; Перишић, Мирослав, *Ог Сџаљина ка Сврпју*.

међу најважније задатке ове књиге спада покушај синтетизовања и доградње досадашњих резултата. С друге стране, далеко је више радова који се баве историјом појединих уметности на простору Југославије или у неком њеном делу. Њих, по правилу, нису писали историчари, тако да је у тим делима тежиште неретко стављано на естетске и друге специфичне садржаје.⁵¹ Иако на основу таквих радова није могуће доћи до комплетне слике, они су често били драгоцени, како због обиља података и детаља, тако и због посебних знања и метода којима су њихови аутори баратали и који су на свој начин помогли да се обогати историографска слика прошлости.

Поред специјалистичких студија о уметности у Југославији, изузетно користан показао се допринос других научних дисциплина, нарочито социологије. Поред тога, повремено је било неопходно ослањати се и на резултате других наука и њихове специфичне доприносе тумачењу теме ове књиге. Зато ће читалац неретко наилазити на наслове из области културне антропологије, етнологије, психологије, филозофије, политикологије и културологије. Класификовање које се овде нуди свакако није и не може бити до краја доследно, јер многа од наведених дела спадају у граничне зоне између две или више дисциплина, те би и нека другачија класификација могла бити легитимна и у неком другом контексту сврсисходна. Ти различити доприноси понекад су били сасвим конкретни и њихови резултати су лако постајали елементи новог, историографског тумачења, понекад су историчару отварали нове путеве својим методом или специфичном визуром, а понекад су инспирисали аутора неком новом, плодносном идејом.

* * *

Ова књига је допуњена и донекле измењена докторска теза, за чију тему је идеју дао проф. др Андреј Митровић. Поред подстицајних разговора на почетку мог истраживања, од немале помоћи су били његови радови на тему културе и политике у XX веку. Докторат под називом *Совјетски културни утицаји у Југославији 1945–1955*. написан је и одбрањен на Филозофском факултету у Београду под менторством проф. др Мирослава Јовановића, са којим сам током низа година, све до предаје рукописа у штампу, водио дуге и садржајне разговоре о

Формирање југословенске интелекцијелне елите на европским универзитетима 1945–1958, Београд 2008; Гаталовић, М., *Дарована слобода...*; Јанјетовић, Зоран, *Od „internacionale“ do komercijale: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945–1991*, Београд 2011; Vučetić, Radina, *Amerikanizacija u jugoslovenskoj popularnoj kulturi '60-ih*, (rukopis doktorske disertacije), Београд 2011. и др.

⁵¹ Због уштеде простора овде неће бити наведена дела неисториографске литературе, иако су нека од њих имала изузетан значај за разумевање појединих аспеката теме. Те наслове заинтересовани читалац може пронаћи у напоменама и библиографији на крају књиге.

изворима и литератури, методологији и терминологији, а пре свега о теоријском конципирању теме и проблемима који су се јављали услед њене разуђености, слојевитости и обимности. Осим тога, без његовог пажљивог и критичког ишчитавања рукописа бројне недоречености, омашке и нејасноће остали би скривени мом оку. Поред ментора, комисију пред којом је теза одбрањена чинили су проф. др Љубодраг Димић, проф. др Милан Ристовић, др Драган Богетић и др Мирослав Перишић. Проницљиви и исцрпни коментари, примедбе и сугестије који су том приликом изречени помогли су ми да још једном размислим како да књигу учиним прецизнијом, јаснијом и конзистентнијом. Истраживања у руским архивима, библиотекама, музејима и галеријама омогућила је, с једне стране, подршка Министарства науке Републике Србије, а с друге, помоћ колеге и издавача Модеста Алексејевича Колерова. Током истраживања у Москви драгоцене су биле препоруке и савети колега са Историјског факултета Московског државног Универзитета М. В. Ломоносова: проф. др Генадија Филиповича Матвејева и доц. др Олега Рудолфовича Ајрапетова. Колеге из Института славистике РАН, др Андреј Леонидович Шемјакин, Александар Александрович Силкин и Јулија Владимировна Лобачева су ме својим ангажовањем поштедели могућих лутања и уштедели ми време, које је увек недовољно када се истражује у иностранству. Значајну помоћ пружиле су ми и бројне колегинице и колеге из Србије и Русије, било тиме што су ми указали на одређене књиге и садржаје неких архивских фондова, било стручним радом у оквиру библиотека и архива у којима сам истраживао. Најзад, посебну и највећу захвалност дугујем мојој Маши, која је уложила много рада, знања, времена, стрпљења и разумевања, помогавши ми не само приликом прикупљања литературе и извора, него и при језичком сређивању текста и изради научног апарата.